

Misafir Kalmak

Türkiye’de Ders Kitaplarında Göç ve Göçmenler

Zafer Çelik

GAV Perspektif Yayınları*, 2022

© Göç Araştırmaları Vakfı İktisadi İşletmesi

Sertifika No.: 43715

GAV PERSPEKTİF

Hacettepe Mah. Fener
Sk. No: 5 06230
Altındağ Ankara/Türkiye

+90 (312) 473 79 11

gavperspektif.com
bilgi@gavperspektif.com
siparis@gavperspektif.com

 @gavperspektif
 @gavperspektif

2. Baskı

Nisan 2022
Ankara

GAV Perspektif Yayınları - 13

ISBN: 978-605-73877-2-1

Karton Kapak

Editör

GAV Perspektif Yayınları Yayın Kurulu

Musahhih

Tuğçe Genç

Kapak & Dizgi

Hafize Pala

Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Ticaret İşletmesi • Sertifika No: 48058
Ostim OSB Mah. 1256 Cad. No:11 Yenimahalle/Ankara

Kitabın tüm yayın hakları GAV Perspektif Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Misafir Kalmak

Türkiye’de Ders Kitaplarında
Göç ve Göçmenler

Zafer Çelik

Özgeçmiş

Zafer Çelik, ODTÜ Sosyoloji Bölümünde 2000'de lisansını, 2002'de yüksek lisansını, 2012'de Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde doktorasını tamamladı. Doktora çalışmaları süresinde Chemnitz Teknoloji Üniversitesinde değişim öğrencisi olarak, Berlin Humboldt Üniversitesinde ise misafir araştırmacı olarak bulundu. Çelik, bir müddet Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda öğretmen olarak çalıştı. Daha sonra ise Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığında bir süre daire başkanı olarak görev yaptı. Çelik, 2013 yılından itibaren Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Çelik, eğitim sosyolojisi, eğitim politikaları, karşılaştırmalı eğitim, yükseköğretim, göçmen ve mülteci eğitimi alanında birçok ulusal ve uluslararası makale, kitap bölümü, kitap ve raporun yazarı ya da ortak yazarıdır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	IX
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	5
Çalışmanın Amacı ve Önemi	7
İncelenecek Kitapların Belirlenmesi	9
Tarama Ölçütlerinin Geliştirilme Süreci	11
Ders Kitaplarını İnceleme Süreci	12
Ders Kitaplarının Analiz Yöntemi	13
DERS KİTAPLARI, GÖÇ, ULUS DEVLET VE KİMLİK	17
Eğitim ve İktidar: Toplumsal Düzenin Yeniden Üretimi	18
Resmî ve Meşru Bilginin (Yeniden) Üreticisi Olarak Ders Kitapları	20
Ders Kitapları: Aynılaştırır mı? Ayrıştırır mı?	22
Ders Kitapları ve Toplumsal Dışlanma Süreçleri	24
Ders Kitaplarını Analiz Etmenin Önemi	28
Göçün ve Göçmenlerin Ders Kitaplarındaki Temsilinin Önemi	30
DERS KİTAPLARINDA GÖÇ VE GÖÇMENLER:	
DÜNYA ÖRNEKLERİ	35
ABD, Kanada ve Birleşik Krallık	37
Almanya ve Avusturya	43
Güney Kore ve Tayland	46
Lübnan ve Ürdün	49
Türkiye'deki Ders Kitaplarında Göç, Göçmenler ve Kimlik	53
KAVRAMSAL OLARAK GÖÇÜN SUNUMU	61
Göçün Tanımı ve Nedenleri	61
Göç Türleri	67

Zorunlu Göçler	69
Gönüllü Göçler	71
Göç ile İlişkili Kavramlar	73
Türk, Arap ve İslam Tarihinde Göç ile İlgili Kavramlar	75
Ders Kitaplarında Yer Almayan Kavramlar	78
BAĞLAMSAK OLARAK GÖÇ	81
Travmatik ve Trajik Bir Olgu Olarak Göç	81
Yardıma Muhtaç Kişiler Olarak Göçmenler	91
Asla Buraya Ait Olmayanlar Olarak Göçmenler: "Misafirlerimiz"	94
Türkiye'de Olmaktan Mutlu Olan Göçmenler	96
Türk Halkının Göçmenlere Yardımları ve Yardımseverliği	97
Türklüğün Temel Karakteri ve Üstün Bir Nitelik Olarak Konargöçerlik	100
Türk Kültürünü Yayma Aracı Olarak Göç	102
Toprak Parçasını Değil Gönülleri Fetheden Türkler	104
Göçmenlere Büyük Yardımlarda Bulunan Bir Devlet Olarak	
Türkiye Cumhuriyeti	108
Göçmenlere Yaklaşım Konusunda Türkiye ve Batı Kıyaslaması:	
İyi Türk-Kötü Batılı	110
Toplumun Kurucu Unsuru Olamayan Göçmenler	113
OLGUSAL OLARAK GÖÇ	115
İlkçağdaki Göçler	115
Ege Göçleri	116
Anadolu Mezopotamya Göçleri	118
İlkçağ Yahudi Sürgünü	118
İlk Hristiyanların Romalılarından Kaçışı	120
Türklerin Orta Asya'dan Göçleri ve Kavimler Göçü	120
Kavimler Göçü	122
Hicret	125
Türklerin Anadolu ve Balkanlara Doğru Göçleri	125
Anadolu'ya Yönelik Göçler.....	126
Anadolu'da ve Balkanlar'da İskân ve İstimalet Politikası	127
Anadolu'da İsyanlar ve Göçler	128
Osmanlı Son Döneminde ve Cumhuriyetin Kuruluş	
Dönemindeki Anadolu'ya Göçler	130
93 Harbi Sonrası Göçler	130
Balkan Savaşları Sonrası Göç	132

Mübadele Göçü	133
Gayrimüslimlerin Zorunlu Göçleri	135
1915 Ermeni Tehciri	136
Varlık Vergisi ve zorunlu çalışma	138
Türkiye'deki İç Göçler	139
Yakın Tarihte Savaşlar ve Baskılar Nedeniyle Yaşanan	
Kitlelöl Göçler	142
Bosna ve Kosova Savaşları Sürecinde Yaşanan Göçler	142
Bulgaristan Göçü	144
Irak ve Afganistan'dan Gelen Göç	146
Suriyeliler	148
Türkiye'deki Göçmenler	151
1950 Sonrası Yurtdışına Göçler	153
Türkiye'den İşçi Göçü	153
Gayrimüslimlerin Göçü ve Siyasi Mülteciler	156
Geçmişten Günümüze Dünyadaki Göçler	157
1492 İspanya'dan Göç	157
Coğrafi Keşifler Sonrası Avrupa ve Afrika'dan Amerika'ya Göçler	157
19'uncu Yüzyılda Avrupa'da Yaşanan Göçler	159
İkinci Dünya Savaşı Sonrası Göçler	159
Sovyet Rusya Dönemi Zulüm ve Göçler	161
Dünyada Yaşanan Güncel Göçler	162
Anlatılmayan Göçler	163
SONUÇ	167
KAYNAKLAR	179
EK 1	185
İncelenen Ders Kitapları Listesi	185
EK 2	190
Tarama Ölçütleri	190
EK 3	196
Ders Kitaplarını İnceleyenlerin İsim Listesi	196

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AFAD	Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
ESA	Eleştirel söylem analizi
GAV	Göç Araştırmaları Vakfı
GCSE	Ortaöğretim Genel Sertifikası <i>General Certificate of Secondary Education</i>
IOM	Uluslararası Göç Örgütü <i>International Organization for Migration</i>
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİKA	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TTKB	Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı
UNHCR	Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği <i>United Nations High Commissioner for Refugees</i>
YTB	Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

ÖNSÖZ

Mart 2020'nin başlarında Göç Araştırmaları Vakfı'ndan Mehmet Köse beni aradı ve ders kitaplarında göç ve göçmenliğin nasıl sunulduğunu ele alan bir çalışma yapmak istediklerini ifade etti. Ben de böyle bir çalışmanın oldukça değerli olacağını, ders kitaplarını analiz eden bir çalışmanın nasıl yapılması gerektiğini genel hatları ile anlattım ve sonraki hafta bu çalışmayı nasıl yapacağımızı ayrıntılı konuşmak üzere sözleştik. Ancak Mart 2020'nin ikinci haftasında Türkiye'de yeni tip koronavirüs (Covid-19) vakalarının görülmesi ve önlemlerin alınmaya başlanması ile planladığımız yüz yüze olan görüşmeyi yapamadık. Mart 2020'deki Covid-19 pandemisi ile ilgili belirsizlikler, endişeler, bilinmezlikler nedeniyle Mart ayı süresince bu çalışma ile ilgili bir şey yapmadık. Nisan ayı ile birlikte hayatın normal akışına dönmesinin zaman alacağını anlaşıldığı üzerine, Mehmet Köse ile tekrar görüştük ve “Ders Kitaplarında Göç ve Göçmenlik” projesini online görüşmelerle yürütme kararı aldık ve Nisan 2020'de çalışmalara başladık. Bu süreçte, proje önerisinin tartışılması, çalışma ekibinin belirlenmesi, proje ekibine yönelik eğitimler, proje ekibi ile tarama sürecinde haftalık toplantılar gibi tüm çalışmaların hepsini online olarak gerçekleştirdik.

Tarama ekibinden gelen verilerin çapraz kontrolünü Kasım 2020'de tamamladıktan sonra yaklaşık 600 sayfalık bir Word dosyası ortaya çıktı. Verileri incelemeye başlamadan önce iki ayda raporu yazabileceğimizi varsaymıştık. Ancak, veriler üzerinde yoğunlaştıkça bu sürenin çok daha uzayacağı anlaşıldı. Dahası, analizleri yaparken bu işin bir rapordan çok daha fazlası olduğunu,

kitaba dönüşmesinin uygun olacağı fikri ortaya çıktı ve bu konuyu Mehmet Köse ile görüştüğümüzde çalışmayı kitaba dönüştürmenin uygun olacağı konusunda mutabık kaldık. Bütün bu çalışmaların Mart-Nisan 2021 gibi tamamlanmasını ve taslak kitap metnini Mehmet Köse'ye ve Vakfa teslim etmeyi planlıyordum. Ancak Covid-19 pandemisinin devam etmesi, evde kapalı kalma, online dersler, motivasyon kaybı vb. gibi gerekçelerle metnin teslim tarihi sürekli ertelendi. Metnin ilk taslağını ancak 2021 Ekim ayının sonunda teslim edebildim. Kitabın ilk okumaları, görüş öneriler sonrasında metnin düzenlenmesi, kitabın baskıya hazırlanma süreci ile kitap okuyucular ile ancak Ocak 2022'de buluşabildi. Bu kitabın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı vardır. Burada bu isimlerden ve katkılarından bahsetmem gerekir.

İlk olarak bu kitabın ortaya çıkmasında Mehmet Köse'nin oldukça özel bir yeri vardır. Çünkü Mehmet Köse, Ders Kitaplarında Göç ve Göçmenlik konusunda bir proje yapma fikrini ilk olarak ortaya atan kişiydi. İlaveten, çalışma sürecinde projeyi yakından takip etti ve süreçlerin aksamaması için desteğini sürekli olarak sundu. Açıkçası Mehmet Köse'nin bu desteği olmasaydı bu çalışma ve kitap ortaya çıkmazdı.

Bu süreçte adını anmam gereken bir diğer önemli isim ise proje asistanlığını yürüten Ayşenur Aygül'dür. Ayşenur, tarama ekibini koordine ederek ve online toplantıları düzenleyerek Covid-19 pandemisi gibi zorlu bir süreçte organizasyonel süreçleri başarı ile yönetti. Buna ilaveten, ders kitaplarını tarama işinde aktif olarak yer aldı ve bazı kitapların taramasını da gerçekleştirdi. Tüm bunlara ilaveten çapraz kontrolleri de birlikte yaptık. Ayşenur'un bu süreçteki gayreti ve çalışması ile bu kitabın ortaya çıktığını belirtmem gerekir. Ayrıca, kitapların taramasını yapan Elifnur Köprülü, Beyza Varol, Furkan Akcan, Murat Yarımay, Kateryna Pernata, Nuran Helvalı, Betül Şahin ve Sümeyra Tahta'ya teşekkürlerimi iletiyorum.

Kitabın yazım ve verilerin analizi sürecinde zaman zaman istişare ettiğim, fikir ve önerileri ile beni yönlendiren Bekir S. Gür'e de katkıları için teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, Doç. Dr. Yusuf

Alpaydın, Mesut Arslan, Sümeyye Ayyüce Şahin bu kitabın farklı taslaklarını okuyup, görüş ve önerilerini iletiler.

Genelde bu tür kitaplarda âdettendir diyerek eş ve çocuklara da teşekkür edilir. Ancak, bu kitabın ortaya çıkmasında eşim Betül Yeşil Çelik'in önemli bir katkısı oldu. Metni titiz bir şekilde okuyarak, metne yönelik kapsamlı öneri, görüş ve eleştirilerde bulundu. Metnin ortaya çıkmasında çok değerli bir katkısının olduğunu belirtmem gerekiyor. Ayrıca, “hep bilgisayar elinde, hep çalışıyor-sun” diyen kızım Nevra Zeynep'i de burada anmak istiyorum.

Bu kitap, toplumsal alanda ve eğitim ortamlarında göçmen karşıtı tutum ve davranışların azalmasına, göçmenlerin Türkiye toplumunca daha rahat bir şekilde kabul edilmesine; eğitim müfredatında ve ders kitaplarında göç ve göçmenlik konusundaki yaklaşımın değişiminde küçük bir katkısı olursa amacını fazlası ile yerine getirilmiş olacaktır.

Bu kitabı kendi arzuları olmadan yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalan, zorlu yolculuklarla vardıkları yerde bin bir güçlükle karşılaşan, zor şartlarda eğitime erişen ve eğitimden uzak kalan göçmen çocuklara adıyorum.

Tabi ki kitaptaki tüm eksiklikler, yazarı olarak bana ait...

Zafer Çelik

21 Nisan 2022

GİRİŞ

Göç, uzak ve yakın tarihte olduğu gibi bugün de Türkiye'nin ve Türkiye toplumunun yaşamının temel bir parçasıdır. Türk tarihinde birçok büyük göç dalgası yaşanmıştır: Kavimler Göçünü başlatan göç dalgaları, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç, Anadolu'dan Balkanlara ve Avrupa'ya geçiş ve 19. yüzyıl sonunda Anadolu'ya tekrar dönülmesi gibi. Zaten tarih yazımında göçmenlik Türklüğün en temel karakteri olarak sunulmaktadır. Buna ilaveten, Modern Türkiye'nin kuruluşu da bir göç hikayesidir. Modern Türkiye'nin kurucu siyasi elitleri, dönemin önde gelen yazarları, şairleri bir göç hikayesi yaşamıştır. Osmanlı son dönemindeki 93 Harbi göçleri, Balkan Savaşları sonrasındaki göçler, Ermeni Tehciri, Mübadele gibi göçler, Türkiye'nin demografik yapısını tamamen değiştirmiştir. Çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluktan, tek ulus ve tek dinin hâkim olduğu bir toplum ortaya çıkmıştır. 1930'lardaki zorunlu iskânlar, 1950'ler sonrası kırdan kente göç ve 1960'lardan sonra başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerine yönelik işçi göçleri, 1980'lerden terör ve terörle mücadele kapsamındaki uygulamalar sonrasında şehir merkezlerine yönelik göçler yaşanmıştır. Yakın tarihli bu iç göçlere ilaveten, özellikle 1990'lar sonrasında Türkiye'deki göç olgusunda bir değişme yaşanmış, Türkiye'ye yurtdışından göçler artmıştır. Bulgaristan'daki zulümler ile Bosna ve Kosova Savaşları sonrasında bu bölgelerden kaçanlar; Rusya'nın Afganistan'ı işgali, İran-Irak savaşı, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Irak ve Afganistan işgalleri sonrasında yaşanan göçler doğrudan Türkiye'ye yönelmiştir. Son olarak da Suriye'deki iç savaş

sonrası 3,5 milyondan fazla Suriyeli Türkiye'ye gelmiştir. Tüm bu göç olguları, göçü Türkiye'deki hemen herkesin hayatının bir parçası haline getirmiştir.

Türkiye'nin hem geçmişten günümüze bir göç ülkesi olması hem de göç ve göçmenliğin Türkiye'deki hemen herkesin yaşamının bir parçası olmasına rağmen Türkiye'de göçmenlere yönelik olumsuz tutumların ve davranışların zaman zaman çok ciddi sorunlara neden olduğu görülmektedir. Göçmenlere yönelik hoşnutsuzluk, olumsuz, dışlayıcı, endişeli ve zenofobik tutum ve davranışlar sıklıkla sosyal medyadan ifade edilmekte, siyasi aktörlerce kamuoyunda açıkça dile getirilmekte ve geleneksel medya da bu süreci pekiştirmektedir. Yakın zamanda Suriyeli ve Afgan göçmenlere yönelik tutumlar ve davranışlar bunun en somut örneğidir. Zaman zaman, Suriyelilerin işyerlerine ya da evlerine saldırı haberleri ile karşılaşmaktayız¹.

Hepimizin bir parçası olduğu bu göç hikayesinde, ortak toplumsal yaşamı daha güçlü bir şekilde inşa edebilmek için göç ve göçmenlere yönelik daha olumlu bir tutumun ve davranışın geliştirilmesi gerekmektedir. Göç ve göçmenliğe yönelik olumlu tutum geliştirmedeki en önemli kurumlardan biri ise okullardır. Okullarda çocukların göçmen çocuklarla nasıl iletişim kurduğunun, göç ve göçmenliğe yönelik nelerin öğretildiğinin tespit edilmesi göç ve göçmenlere yönelik olumlu tutum ve davranış geliştirmede önemli bir araç olacaktır. Bu bağlamda göç ve göçmenliğin ders kitaplarında nasıl sunulduğunun tespiti oldukça önemlidir. Ders kitaplarının analiziyle çocuklara göç ve göçmenlik ile ilgili nelerin öğretildiği, göç ve göçmenliğe yönelik ders kitaplarında nasıl bir yaklaşımın olduğu, göç ve göçmenlik ile ilgili ders kitaplarındaki eksikliklerin ve sorunların ne olduğu tespit edilecektir. Bu çerçe-

¹ Suriyelilerin ev ve işyerlerine yönelik saldırılardan en ciddi olanı 10 Ağustos 2021 tarihinde Ankara Altındağ'da Suriyelilerin yoğun olarak yaşadığı yere, yüzlerce kişinin bir araya gelip ev, işyeri ve otomobillere saldırmışlardır (<https://www.dw.com/tr/alt%C4%B1nda%C4%B1da-suriyelilerin-ev-ve-i%C5%9Fyerlerine-sald%C4%B1r%C4%B1/a-58836336>). Bu olaylardan sonra 60'dan fazla kişi hakkında adli işlem başlatılmıştır (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58267290>).

vede, bu çalışmanın amacı göç ve göçmenlerin ders kitaplarında nasıl temsil edildiğini ortaya koymak ve göçmenlere yönelik daha olumlu tutum ve davranışların gelişmesi konusunda ders kitaplarını iyileştirilmesine yönelik öneriler geliştirmektir.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Göç ve eğitim konularına bakıldığında özellikle son yıllarda Suriyeliler özelinde göçmenlerin, mültecilerin ve sığınmacıların eğitime erişimi ve eğitim süreçlerinde karşılaştıkları zorluklarla ilgili çok sayıda araştırma yapıldığı görülmektedir (örn. Emin, 2019; Taştan ve Çelik, 2017; Yılmaz, 2021). Ancak göç olgusunun nasıl ele alındığı, göçmenlere ders kitaplarında nasıl yaklaşıldığı gibi konular ise yeterince tartışılmamış, az sayıda araştırmada sadece belirli bir dersin müfredatı ya da ders kitabı incelenmiştir (Dündar ve Kenyon, 2020; Kılcan ve Şimşek, 2021; Sezer ve Şanlı, 2017). Türkiye'deki ders kitaplarındaki göç ve göçmenlik olgusunu tarih, coğrafya ve vatandaşlık ders kitapları ekseninde tarihsel olarak inceleyen bir araştırma ise Georg Ekert Institute (Georg Ekert Enstitüsü) tarafından gerçekleştirilmiştir (Georg Ekert Institute, 2017a, 2017b).

Göçmenlerin okula erişim ve eğitimin niteliği, karşılaştığı güçlüklerle yönelik devasa bir literatür varken, ilgili literatür bölümünde de görüleceği üzere, ders kitaplarında göç ve göçmenlik konusuna yönelik çalışmalar oldukça azdır. Bu çalışmaların belirli bir kısmı küresel vatandaşlık, çok kültürlü eğitim gibi bir bağlamda göç konusuna değinmektedir. Dahası, bu çalışmaların çoğu da tarih, coğrafya, vatandaşlık derslerinin müfredatlarına ve kitaplarına odaklanmaktadır.

Ders kitaplarına yönelik analiz yapılırken sıklıkla dile getirilen eleştiriler ders kitaplarının mutlak rehber olmadığı, bazı öğretmenlerin farklı kaynaklarla öğrencilere destek olduğu, evde kütüphane raflarında sürekli olarak saklanmadığı, yıl sonunda bir şekilde elden çıkarılan materyaller olduğu, özellikle Türkiye gibi sınavların aşırı önemli olduğu ülkelerde öğrencilerin ek materyalleri daha fazla kullandığı şeklindedir. Türkiye'de ders kitapları öğretim yılı sonunda

saklanmamakta ve öğretim yılı başında kitapların içeriğinde bir değişiklik olmasa da tüm öğrenciler için yeniden basılıp dağıtılmaktadır. Hatta yıl sonunda kâğıt toplayıcıları, sokaklarda gezerek ya da e-postalar atarak ders kitaplarını “atık kâğıt” olarak değerinden satın alacaklarını duyurmaktadırlar. Millî Eğitim Bakanlığı her yıl yazdığı resmî yazılarda kamu okullarında çocukların ek kaynak alma konusunda zorlanmaması gerektiğini, buna uygun davranmayanlara yönelik soruşturmalar açılacağını ifade etmektedir. Buna rağmen okullarda çocuklara ek kaynaklar aldırılmakta ve daha çok bu ek kaynakların kullanıldığı da bilinmektedir. Tüm bu haklı eleştirilere rağmen, sonraki bölümde tartışılacağı üzere ders kitaplarının asıl önemi, resmî ve meşru bilginin sınırlarını, iktidarın ve hâkim güçlerin temel değerlerini göstermesindedir. Çünkü ders kitapları, görselleri, kullandığı dili, ele aldığı ve almadığı konular ile ülkedeki hâkim ve normal olarak kabul edilen söylemi göstermesi, konuşulması meşru ve yasak olanları tanımlaması açısından oldukça önemlidir. Çayır’ın (2014) vurguladığı üzere Türkiye’deki öğretmenler, öğrenciler, toplumun tüm diğer kesimleri ders kitaplarının içeriğine ve temel mesajlarına kitapları okumasalar da sahiplerdir. Zaten ders kitapları özel okullara da ücretsiz gönderilmekte, özel okullarda da bu ders kitapları okutulmaktadır. Dahası ders kitaplarının özellikle ilk kademelerde daha yoğun bir şekilde kullanıldığı ve sınıf düzeyi ilerledikçe ders kitaplarına bağlı kalma oranının azaldığı, doktora çalışması sırasında tarafımdan da gözlenmiştir (Çelik, 2012). Fakat ders kitaplarının kullanım azlığı, kitapların mesajının ulaşmasına engel teşkil etmemektedir. Daha açık bir ifadeyle, özellikle tarih, coğrafya ve sosyal bilgiler gibi resmî ideolojinin doğrudan aktarıldığı kitapların mesajı, ders kitapları kullanılmasa dahi, öğretmenler ve öğrenciler tarafından bilinmektedir.

Ders kitapları daha sonra tartışılacağı üzere biz ve ötekini inşa etmede önemli bir araçtır. Biz ve ötekinin nasıl inşa edildiği, ne kadar kapsayıcı ya da dışlayıcı bir şekilde tasarlandığı, bireysel özgürlüklere ne kadar alan tanıdığı, birey-devlet ikiliğinde kimi öncelediğine bağlı olarak ders kitapları, öğrencileri daha özgürlükçü, kapsayıcı, demokratik tutum ve davranışlara sahip, göç-

menlere karşı daha duyarlı olmaya yöneltebilir; ya da ders kitapları, demokratik olmayan, milli üstünlük mitleri ile dışlayıcı, ayrımcı bir söylem ile toplumsal çatışmaları ve gerginlikleri artırabilir, göçmenlere yönelik olumsuz tutum ve davranışları pekiştirebilir. Bu anlamda Türkiye'deki ders kitaplarının genel olarak içeriğini analiz etmek, özelde de göç ve göçmenler konusundaki tutumunu ortaya koymak, olumsuz söylemleri belirlemek ve iyileştirme önerilerinde bulunmak oldukça önemli bir husustur. Türkiye'nin son yıllarda yoğun bir göç dalgası yaşadığı bu süreçte, ders kitaplarındaki göç ve göçmenliğe dair meselelerin nasıl sunulduğunu tespit etmek, göçmenlere yönelik tutum ve davranışları anlamak için oldukça önemli bir veri sunmaktadır.

Daha önce ifade edildiği üzere bu çalışmanın amacı ders kitaplarında göçün ve göçmenliğin nasıl temsil edildiğini araştırmaktır. Bu çalışma, ders kitaplarında göç ve göçmenliği üç bağlamda analiz etmeyi hedeflemektedir. İlk olarak ders kitaplarında göç ve göçmenlik olgusunun kavramsal olarak nasıl ele alındığı incelenecektir. Göç ile ilgili hangi kavramların ders kitaplarında yer aldığı, bu kavramların nasıl tanımlandığı, göç ve göçmenlik ile ilgili yer verilmeyen kavramların neler olduğu, göç türleri ve göçün nedenlerinin nasıl açıklandığı gibi hususlar incelenecektir. Daha sonra bağlamsal olarak göçün nasıl ele alındığı analiz edilecektir. Bu çerçevede, ders kitaplarında göç ve göçmenliğin hangi bağlamlar içinde ele alındığı, göçmenlere ulusal topluluk içinde nasıl yer verildiği, ev sahibi toplum ile göçmenler arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğu, göçmenlere nasıl bir anlam atfedildiği gibi hususlar incelenecektir.

İncelenecek Kitapların Belirlenmesi

Bu çalışmada 2019-2020 eğitim-öğretim yılında 1-12. sınıflar arasında Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB) tarafından onaylanan kamu ve özel okullarda kullanılan ders kitapları incelenmiştir. Türkiye'de bir kitabın ders kitabı özelliği taşıyabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bir kitabın ders kitabı niteliğini taşıyabilmesi için örgün ve yaygın

eğitim kurumlarının haftalık ders çizelgesinde yer alan derslerin öğretim programına göre hazırlanmış, TTKB tarafından incelenmiş² ve onaylanmış olması gerekir (Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği, 2012). Okulların haftalık ders çizelgesinde yer almayan derslere ait olanlar, öğretim programına uygun olarak hazırlanmayanlar, TTKB’ce onaylanmayanlar, ücretli olarak dağıtılan ve/veya velilerden ücreti alınan kitaplar ile farklı isimlerle (kaynak kitap, test kitabı, konu anlatım kitabı vb.) öğrencilerin sınava hazırlanmasına yönelik olarak satılan kitapların ders kitabı olarak tanımlanmadığı Bakanlıkça açık bir şekilde ifade edilmektedir (MEB, 2019, s. 3). Türkiye’de ders kitapları özel ve kamu okulları öğrencilerine Bakanlık tarafından ücretsiz olarak dağıtılmaktadır. Buna ilaveten, ders kitaplarının dijital kopyalarına Bakanlık sayfasından erişilmektedir.

Bu çalışmada 1-12. sınıflar tarafından kullanılan ve araştırmanın konusu olan göç ve göçmenlik konularının daha yoğun bir şekilde ele alınabileceği, sosyal ve beşerî bilimler alanına dair ders kitapları incelenmiştir. Ders kitaplarında göç ve göçmenleri ele alan literatürde genellikle tarih, coğrafya ve sosyal bilgiler ders kitaplarının incelendiği görülmüştür (örneğin: Faas, 2011; Georg Ekert Institute, 2017a, 2017b; O’Connor ve Faas, 2012; Patterson ve Choi, 2018; UNESCO, 2018). Bu çalışmada tarih, coğrafya, sosyal bilgiler ders kitaplarına ilaveten, Türkçe, Türk dili ve edebiyatı, felsefe, sosyoloji, psikoloji, din kültürü ve ahlak bilgisi ve hayat bilgisi ders kitapları da incelenmiştir. Bunlara ek olarak ortaöğretim düzeyinde uluslararası ilişkiler, İslam kültür ve medeniyeti tarihi gibi tarih ve coğrafya ile ilgili çeşitli seçmeli dersler ile sosyoloji, psikoloji, ekonomi gibi birçok seçmeli dersin ders kitapları da araştırma kapsamında analiz edilmiştir. Ders kitaplarının tespit süre-

² 2012 tarihli Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Öğretim Araçları Yönetmeliğine göre ders kitapları TTKB’ce oluşturulan bir panelde değerlendirilmektedir. Her bir ders kitabı için ayrı bir panel yapılmaktadır. Her bir panelde öğretmenler, alan eğitimcileri/uzmanları, görsel tasarım uzmanları ile dil uzmanlarının yer aldığı 6-8 kişiden oluşmaktadır. İlgili ders kitabı panel öncesinde panelistlerce incelenir ve karar toplantısı için bir araya gelir ve bu toplantıda ders kitabının uygunluğu ve yeterliliği için karar verilir.

cinde, bazı sınıf düzeylerinde hem devlet hem de özel yayınevleri tarafından hazırlanmış ders kitaplarının kullanıldığı görülmüştür. Bu durumda ilgili derse ait her iki yayınevi tarafından hazırlanan ders kitapları incelenmiştir. İncelenen kitapların listesi EK 1’de gösterilmiştir.

Tarama Ölçütlerinin Geliştirilme Süreci

Ders kitapları incelenirken öncelikli olarak tarama ölçütlerinin belirlenmesi, kitapları tarayacak olan tarama ekibinin eğitimi, söz konusu ölçütlere göre ders kitaplarının taranması, tarama bulgularının incelenmesi ve çapraz kontrolünün yapılması aşamaları takip edilmiştir.

Tarama ölçütlerini geliştirirken ilk olarak ders kitapları üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmaların ders kitaplarını nasıl taradığı, hangi ölçütleri kullandığı, kullandıkları analiz yöntemleri tartışılmıştır. Tarama ölçütlerini geliştirmede göç konusu ile doğrudan bir ilişkisi olmayan ama sistematik olarak ders kitapları analizini yapan Ders Kitaplarında İnsan Hakları Projesi’nden faydalanılmıştır (Çayır, 2014). Daha sonra Almanya’da ders kitapları üzerine araştırmalar yapan ve destekleyen Georg Eckert Institute’un çalışmaları incelenmiştir. Yapılan incelemede Türkiye’de ders kitaplarında göç konusunu ele alan bir projenin Georg Eckert Institute tarafından daha önce yürütüldüğü görülmüştür. Bu projenin raporunun tamamına ulaşamamış ancak ilgili web sayfasında araştırma bulgularına dair özet değerlendirme raporlarına erişilmiş ve bu raporlar incelenmiştir (Georg Eckert Institute, 2017a, 2017b). Bu raporların bulguları tarama ölçütlerini hazırlamada önemli referanslardan biri olmuştur. Literatür araştırması sonrasında hazırlanan taslak tarama ölçütleri Göç Araştırmaları Vakfı (GAV) tarafından online olarak organize edilen, alan uzmanları ve Vakıf yönetiminden ilgili kişilerin katıldığı çalıştayda paylaşılmıştır. Çalıştaya katılan uzmanlar, akademisyenler ve Vakıf yöneticilerinden gelen görüş, eleştiri ve öneriler sonrasında tarama ölçütleri yeniden düzenlenmiş ve tarama ölçütlerine son hali verilmiştir.

Bu çalıştayda tek bir tarama ölçütünün tüm derslere uygulanması yerine her bir derse özgün tarama ölçütlerinin geliştirilmesinin daha uygun olacağı değerlendirilmiştir. Örneğin edebiyat ya da tarih derslerinde göç ile ilgili ifade, metin ya da görseller birbirinden çok farklılaşmaktadır. Türk dili ve edebiyatı dersinde göçe ilişkin bir okuma metni ya da göçmen bir yazardan bahsedilirken, tarih kitaplarında ise tarihte gerçekleşen göç olgularına yer verilmektedir. Bu durum dikkate alınarak derslere uygun tarama ölçütleri geliştirilmiştir. Ek 2’de ilgili derslere ilişkin kullanılan tarama ölçütleri yer almaktadır.

Ders Kitaplarını İnceleme Süreci

Ders kitaplarının incelenmesi sürecinde, tarama ölçütlerinin geliştirilmesi, tarama ekibinin belirlenmesi ve eğitim süreçleri eş zamanlı olarak gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan ölçütlere göre ders kitapları inceleme süreci dört aşamalı olarak tasarlanmıştır. İlk aşamada, Vakıf stajyerleri arasından ders kitaplarını taramak üzere gönüllü sekiz kişi seçilmiştir. Tarama yapacak kişilerin ders kitaplarını inceleme ve Türkiye eğitim sistemindeki ders kitaplarının genel durumuna dair bilgi sahibi olmaları konusunda dört hafta süren online eğitimler düzenlenmiştir. Bu eğitimlerde ders kitaplarını inceleme konusundaki teorik yaklaşımlar, ders kitaplarının genel yapısı, Türkiye’deki ders kitapları konusunda yapılmış araştırmalar incelenmiş ve ilgili metinler üzerinden tartışmalar yapılmıştır. İkinci olarak inceleycilere nihai hali verilen tarama ölçütlerini kullanarak ders kitaplarında nasıl tarama yapacakları, hangi hususları dikkate alacakları, buldukları verileri nasıl kaydedecekleri konusunda online bilgilendirme toplantıları yapılmıştır. Üçüncü aşama olan inceleme süreci, Haziran 2020-Eylül 2020 arasında gerçekleştirilmiştir. Tarama ekibinin verileri etkili ve verimli şekilde derlemelerini sağlamak için tarama ekibi ile haftalık toplantılar düzenlenmiştir. Söz konusu haftalık toplantılarda tarama ekibinin o hafta inceledikleri ders kitaplarında tespit ettikleri öne çıkan bulgular paylaşılmış, bu bulguların nasıl ele alınması ve kaydedilmesi gerektiği tartışılmış;

inceleme sürecinde dikkate alınması gereken hususlara dair yönlendirmelerde bulunulmuştur. Son aşamada ise proje asistanı Ayşenur Aygül ve tarafımca Ekim 2020-Kasım 2020 tarihleri arasında tarama ekibinin doldurmuş olduğu tarama formlarının çapraz kontrolü yapılmıştır. Bu süreçte tüm ders kitapları tarama ölçütleri dikkate alınarak tekrar gözden geçirilmiştir. Çapraz kontrol işlemleri tamamlandıktan sonra kitaplardan elde edilen bulgulara son hali verilmiş ve bulguların analizi aşamasına geçilmiştir.

Ders Kitaplarının Analiz Yöntemi

Ders kitaplarının analizi sürecinde genel olarak (eleştirel) söylem analizi, tematik analiz ve içerik analizi gibi farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise tematik ve içerik analizi yöntemleri yerine söylem analizi yöntemi benimsenmiştir. İçerik analizi, kelimelerin oluşma biçimi ve uyumuna, daha açık bir ifadeyle daha sayısallaştırılabilir bir şekilde metin içindeki uyuma ve dengeye odaklanan bir yaklaşımdır. Söylem analizinde ise anlamın değişen ve mücadele edilen boyutları, anlamın gelişimi ve zaman içindeki değişimi, söylemin bağlamı ve iktidar ilişkileri araştırılır (Hardy vd., 2004, s. 20). Tematik analiz elde edilen verilerdeki örüntüleri ve temaları ortaya çıkarmayı, analiz etmeyi ve nihai olarak da raporlamayı hedefleyen bir yöntemdir (Braun ve Clarke, 2019). Tematik analizde söylem analizine benzer bir şekilde analizler yapılır. Ancak tematik analizde anlamın üretildiği bağlam, iktidar ilişkileri, söylenen ve söylenmeyenler arasındaki ilişkileri bulmaya odaklanılmamaktadır. Bu çalışmada göç ve göçmenler ile ilgili söylenenler kadar söylenmeyenlerin de önemli olduğu, anlatılan göç ve göçmenlik olgularında hangilerinin seçildiği ve ihmal edildiği boyutları önemli olduğundan (eleştirel) söylem analizi (ESA) yöntemi tercih edilmiştir.

ESA, dili sosyal pratik olarak ele almakta ve dilin kullanıldığı bağlamı çok önemli bir husus olarak tanımlamaktadır (Wodak, 2007). Bu yaklaşıma göre söylem çok biçimli sosyal bir pratiktir. Söylem sosyal dünyayı birçok farklı gösterge sistemiyle yansıtmakta

ve kurgulamaktadır. Anlam sistemleri toplumda az çok ayrıcalık ve değer taşıyan siyasi, sosyal, ırksal, ekonomik, dini ve kültürel oluşumlarla bağlantılı olduğundan tarafsız değildir. Bu yaklaşımda anlamın üretimi her zaman iktidar ile ilişkilidir (Rogers, 2011, s. 1). Daha açık ifade etmek gerekirse, sosyal bir pratik olarak söylem belirli bir seçim süreci içinde onu çerçeveleyen durumlar, kurumlar ve sosyal yapılar ile diyalektik bir ilişki içindedir. Belirli bir şeyin o şekilde değil de bu şekilde söylenmiş olması politik, sosyal, kültürel vb. olarak çevrenmiştir. Buradaki kritik husus şudur: söylem aynı anda bahsedilen bu gerçeklikler tarafından tanımlanır ve gerçekliklerin hepsini şekillendirir. Başka bir ifade ile söylem toplumsal alanda inşa edilen ve aynı anda inşa edici bir özelliğe sahiptir (Wodak, 2007).

Söylem analizi, toplumsal olayları analiz etmek için kullanılan nitel, yorumlayıcı ve inşacı bir metodolojidir ve toplumsal olarak üretilen fikirlerin ve nesnelerin nasıl yaratıldığını ve konumlarını nasıl koruduklarını araştırır. Bu analizde metinlerin yapılandırılmış, nitel incelemelerini yapan bir teknik olmanın ötesinde dilin yapıcı/ yaratıcı etkileri de dikkate alınır. Söylem analizi, en temelde gerçekliğin üretilme biçimine odaklanarak toplumsal gerçekliğin aktörler için anlamını ortaya çıkarmaya çalışan diğer nitel metodolojilerden farklılaşmaktadır. Diğer nitel metodolojiler toplumsal gerçekliği olduğu gibi anlar veya yorumlarken; söylem analizi gerçekliğin üretilme biçimini ortaya çıkarmaya çalışır. Söylem analizinde söylemin kendisine içkin doğal bir anlamı yoktur, söylemin anlamı daha geniş bir bağlamdan çıkarılmalı, tarihsel ve sosyal olarak yer aldığı bağlam gösterilmelidir. Daha açık bir ifade ile herhangi bir söylemin anlamı “metinlerin üretimi, yayılması ve tüketimi yoluyla oluşturulur, desteklenir ve mücadele edilir ve toplumsal gruplar ile söylemin gömülmüş olduğu karmaşık toplumsal yapılar arasındaki etkileşimlerden elde edilir” (Hardy vd., 2004, s. 19). Bir başka ifadeyle, bir metne yönelik eleştirel söylem analizinde üslupların, söylemlerin ve stillerin bir araya birlikte nasıl geldikleri, üslup, söylem ve stil karışımlarının metinlerin anlam ve biçimlerinde nasıl gerçekleştiği ortaya koyulmaktadır (Fairclough, 2011).

ESA'da semiyotik veriler, sistematik olarak araştırılarak iktidar ilişkileri ve ideolojik yaklaşımlar ortaya çıkarılır. Eğitime ve ders kitaplarına uygulanan ESA, müfredatta öğretilmesi gerekenlerden daha fazlasını ifade eden, eğitim ve ders kitapları aracılığı ile statü-koyu sürdürme, eşitsiz güç ilişkilerini üretme ve yeniden üretmenin nasıl gerçekleştiğinin analizi anlamına gelmektedir. ESA, vatandaşlık, kimlik ve göç ile ilgili konularda müfredatın diline gömülü değer yüklü pozisyonları anlamak için yapılmaktadır. Özellikle göç ile ilgili konuların işleyişine odaklanarak seçici olarak kullanılan metinlerin anlamları ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Göç ulusal kimlik, iktidar ilişkileri ve konumlarında nasıl bir konum verildiği incelenmektedir (Patterson ve Choi, 2018). ESA ile hâkim söylemin ne olduğu, bu söylem ile belirli grupların nasıl dezavantajlı hale getirildiği, iktidar ilişkilerinin ve eşitsizliğin bağlamının ne olduğu incelenir. Söylemde dışlananların ve dışarıda bırakılanların iktidar ile ilişkileri analiz edilir (O'Connor ve Faas, 2012).

Bu çalışmada ESA yöntemi ile Türkiye'de ders kitaplarında göç ve göçmenlerin hangi bağlamlarda nasıl sunulduğu, hangi tarihi göç olaylarının ihmal edildiği, hangi göç olgularının öne çıkarıldığı, göç sürecinin hangi sosyal kültürel bağlam içinde inşa edildiği, göçmenlerin nasıl temsil edildiği hususları analiz edilecektir. Bu analizlerde göç ve göçmenliğin ele alındığı sosyal, siyasal ve iktidar ilişkilerinin bağlamı ortaya konulacaktır. Bunun için de analiz sürecinde sadece okuma /ek okuma metinleri incelenmemiş, buna ilaveten derse hazırlayıcı sorular, ders sonu sorular ve derste ki etkinlikler ile görseller incelenmiş ve tüm bunlar arasında ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır.